

Актуальні проблеми психології

УДК 316.65:316.37(477)

О.В. Петрунко
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології,
Університет економіки та права «КРОК»

Способи репрезентації уявлень про політичних лідерів в електоральній свідомості

У статті висвітлено результати теоретико-експериментального дослідження особливостей сприймання і категоризації політичних лідерів українськими виборцями. Проаналізовано способи репрезентації уявлень про політичних лідерів у масовій свідомості. Визначено поняття “імплицитні типології політичних лідерів” як багатофункціонального когнітивного конструкту буденної свідомості, що опосередковує сприймання політиків електоратом. Запропоновано динамічну модель “розгортання” категоризаційного процесу під час сприймання та оцінювання політиків населенням та відтворено систему еталонних типів політиків, з якими виборці зіставляють реальних політичних діячів під час політичного вибору.

Ключові слова: репрезентація політичного досвіду, категоризація, еталонні типи політиків, імплицитні типології політичних лідерів.

О.В. Петрунко
доктор психологических наук,
старший научный сотрудник,
профессор кафедры психологии,
Университет экономики и права «КРОК»

Способы репрезентации представлений о политических лидерах в электоральном сознании

В статье представлены результаты теоретико-экспериментального исследования особенностей восприятия и категоризации политических лидеров украинскими избирателями. Проанализированы способы репрезентации представлений о политических лидерах в массовом сознании. Определено понятие «имплицитные типологии политических лидеров» как многофункциональный когнитивный конструкт сознания, опосредующий восприятие политиков электоратом. Предложено динамическую модель «разворачивания» процесса категоризации при восприятии и оценивании политиков населением, а также систему эталонных типов политиков, с которыми избиратели сопоставляют реальных политических деятелей во время политического выбора.

Ключевые слова: репрезентация политического опыта, категоризация, эталонные типы политиков, имплицитные типологии политических лидеров.

O.V. Petrunko
*Doctor of Psychology, Senior Research Fellow,
 Professor of Psychology's Department of KROK University*

Forms of representation of ideas about political leaders in electoral consciousness

The article presents theoretical and experimental research of political leaders perception peculiarities and categorisation by Ukrainian electorate. The ways of representation of perceptions about political leaders in the public consciousness are analyzed. The concept "implicit typologies of political leaders" as a polyfunctional cognitive construct of mass consciousness organising political leaders' perception by electorate is termed. The dynamic model of categorisation process during perception and evaluation politicians by electorate is proposed. Universal system of ethalon types politicians (prototypes) which are compared with real political leaders in time political choice is reconstructed.

Key words: representation of political experience, categorisation, politicians ethalon types (prototypes), implicit typologies of political leaders.

Постановка проблеми

У певні періоди життя суспільства гостро постає проблема політичного вибору, яка стає однаково актуальною як для «головних акторів політичного театру» (політиків та електорату), так і для його «обслуговуючого персоналу» – мас-медіа, іміджмейкерів, науковців тощо. Однак, як свідчать житейські спостереження і світова дослідницька практика, в момент здійснення електорального вибору політичні діячі, яких виборці зазвичай бачать лише на екранах телевізорів чи рекламних фото, диференціюються виборцями як «такі, що подобаються і гідні довіри» і «такі, що не подобаються й не викликають довіри». І саме цей фактор оцінки, як добре відомо політичним технологам, є для пересічного виборця провідним критерієм політичного вибору. А відтак питання про те, чому виборець кваліфікує одних політиків як «хороших», а інших як «поганих», завжди актуальне для дослідників і практиків в царині соціальної та політичної психології. Ми пропонуємо проаналізувати це за правилами когнітивної психології, в царині якої накопичено багатий досвід досліджень з питань соціального сприймання та розроблено ефективний інструментарій аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У результаті сучасних досліджень, зокрема, в галузі експериментальної психосемантики (Ч. Осгуд, Р. Солсо, О. Артем'єва; О. Бодальов, В. Петренко, О. Шмельов, П. Фролов та інші) [1; 2; 8; 12; 16; 19] з'ясовано, що уявлення людей про навколишній світ, сформовані в результаті взаємодії їх із цим світом завдяки механізмам соціальної перцепції, накопичуються в пам'яті людини у вигляді своєрідних когнітивних структур: «концептів», як їх означає У. Джемс, «конструктів», за Г. Келлі, «перцептивних семантичних універсалій», за О. Артем'євою, «когнітивних контролів», за М. Холодною, «когнітивних схем», за Р. Солсо, «категоріальних структур свідомості», за В. Петренком та О. Шмельовим, нормативних канонів, еталонних типів тощо). Усі ці когнітивні структури в згорнутому вигляді репрезентують: 1) суб'єктивний соціальний досвід розуміння того, як влаштований світ і що відбувається довкола; 2) наявні інтелектуальні ресурси суб'єкта з актуалізації і розгортання ментальних просторів, в межах яких будується конкретний образ конкретної ситуації, іншої людини тощо; 3) нормативні, еталонні, канонічні уявлення про світ та інших людей тощо. За О.О. Бодальовим, ці структури є сформованими в свідомості суб'єктів сприймання

«мірками», за якими зіставляються й відносяться до певного типу всі нові об'єкти соціального життя, що потрапляють у поле зору суб'єкта сприймання [2].

Мета статті – проаналізувати способи репрезентації уявлень про політичних лідерів в електоральній свідомості з огляду на їхній прогностичний потенціал у ситуаціях політичного вибору.

Виклад основного матеріалу.

Проблема репрезентації людського досвіду і те, що когнітивні психологи зазвичай називають «внутрішніми репрезентаціями», або «кодами», є давньою соціально-психологічною і філософською проблемою. Філософи й теологи від часів Ренесансу пропонували різноманітні схеми розташування знань у головному мозку людей і вживали термін «когнітивні карти» [12]. З тих часів ідея «когнітивних карт» набула істотних змін, однак – як ідея, пов'язана з репрезентацією людського досвіду – набула статусу проблеми психологічної.

Однією з відомих у когнітивній психології моделей репрезентації досвіду є **семантична організація досвіду**. Семантична організація досвіду передбачає, що поняття і образи навколишньої дійсності систематизуються і зберігаються в пам'яті у вигляді окремих семантичних категорій. Наприклад, як зазначає Р. Солсо, спогади про конкретного птаха зберігаються у пам'яті людини разом із спогадами про інших птахів, ім'я будь-якого з президентів – разом з іменами інших президентів, а відомості про те, що той чи інший політичний діяч є демократом, спонукають відносити його до класу, де знаходяться інші демократи. Тож під семантичною організацією досвіду розуміють об'єднання близьких за значенням елементів у класи (групи, кластери тощо) для зручності подальшого оперування інформацією [12; 13; 19].

Згідно з гіпотезою лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа [20], світ постає перед людьми, як калейдоскопічний потік вражень, який має бути організований людською свідомістю і пере-

дусім системою мови, що зберігається у свідомості. Люди аналізують навколишній світ у напрямі, який підказує їм їхня мова. Завдяки мові, за С.Л. Рубінштейном, свідомість однієї людини стає доступною для інших людей [10]. Ідея семантичної організації досвіду ґрунтується, з одного боку, на взаємозв'язку мислення і мови, а з другого – на існуванні певних взаємозв'язків окремих елементів змісту, і це дає змогу відтворювати не експліковані повною мірою (імпліцитні) смисли, які приховуються за вербальними звітами людей. Ця можливість дуже цінна, оскільки предметом соціально-психологічних досліджень зазвичай є феномени свідомості, що найчастіше операціонально доступні дослідникові лише через вербальні звіти випробуваних. І на основі цих вербальних звітів завдяки розробленим експериментальною психосемантикою методам організації відповідних семантичних просторів (сортування, багатовимірне шкалювання, факторний і кластерний аналізи тощо), можливе відтворення більш глибоких когнітивних утворень, що репрезентують об'єкти і явища соціально-політичної реальності і опосередковують їхнє сприймання. Ідея глибоких семантичних репрезентацій цілком може бути використана для розв'язання питання про репрезентовані в глибинах людської свідомості еталони політичних лідерів та певні їхні нормативні канони [12; 19].

Кількісний і якісний склад політичних діячів, що потрапляють у поле зору виборців в умовах повсякденного життя чи в період передвиборних кампаній, може нескінченно варіюватися, проте всі вони зіставляються, співвідносяться з наявними еталонними типами політиків, існуючими в глибинах електоральної свідомості. Ці ментальні конструкти, які мимоволі актуалізуються у буденній свідомості під час сприймання та ідентифікації політичних діячів, практично не усвідомлюються населенням і досить обмежено експлікуються ним у вербальній продукції – вони стають доступними для наукової рефлексії лише за певних умов, які дослідник має створити. Так досягнення експеримен-

тальної психосемантики свідчать, що за умов доцільного добору дослідницького інструментарію і відповідних методів аналізу на основі окремих вербальних фрагментів можна відтворювати імпліцитні смисли і «теорії здорового глузду», що за ними криються [1; 8; 14; 13; 16; 18]. Як висловився з цього приводу Р. Солсо, саме так недорікуватий Мойсей продукував первинні вербальні фрагменти, на основі яких Аарон створював прекрасні звертання до народу» [12, с. 86].

У принципі подібною видається й наступна модель – *прототипна репрезентація досвіду*, відома і як *теорія прототипного порівняння*, що в свій спосіб пояснює, яким чином забезпечується швидке розпізнавання нової інформації. Суть «теорії прототипів» (Н. Кентор, У. Мішель, Дж. Міллер, Р. Солсо, Т. Хоффман та інші) полягає в тому, що в довгостроковій пам'яті людини зберігаються «прототипні представники» реальних об'єктів – прототики, і кожна нова інформація про реальні об'єкти, що надходить ззовні, порівнюється з ними [7; 12; 14]. За Р. Солсо, прототипне порівняння передбачає, що «розпізнавання» людьми будь-якого нового об'єкта (в т.ч. нового політика) відбувається при його ототожненні (ідентифікації) з деяким абстрактним ідеальним патерном (деяким ідеальним еталонним типом), що є «в голові» людини. Т. Хоффман розглядає прототипну репрезентацію досвіду як запам'ятовування множин об'єктів за допомогою наборів сенсорно-перцептивних ознак, що зберігаються в пам'яті і дають змогу приймати рішення про належність певного об'єкта до тієї чи іншої категорії, репрезентованої відповідним прототипом [14]. Отже, прототики є когнітивними структурами, що зберігають типові приклади певного класу об'єктів, або тих чи інших категорій. Вони, за висловом Р. Солсо, являють собою «щось на зразок короткого конспекту окремого патерна», «континіум без чітких кордонів» [12]. Так люди легко впізнають літеру А, хоч би якої дивної конфігурації вона не була, тому що всі літери А мають деякі спільні риси, які показують, що це саме літера А. Це при-

клад прототиповості, ступінь якої операціонально визначається через судження людей про відповідність образу (в т.ч. образу політичного діяча) конкретному прототипові і того, як будь-яка нова інформація про політичного лідера порівнюється з абстрактними образами і наборами рис, при цьому враховується: 1) оптимальна кількість базових «атрибутів», відповідних тому чи іншому прототипу; 2) оптимальна кількість «атрибутів», несумісних з цим прототипом. Решта атрибутів ігнорується і не враховується при зіставленні, оскільки вони не мають діагностичного значення [8; 16; 19].

Джерелами формування прототипів політичного лідера слугують у т.ч. народна творчість, традиції політичної культури й соціально-економічні цінності суспільства, його досвід (діяльність президентів чи інших видатних політичних діячів, діяльність засобів масової інформації тощо). Вже сформовані прототики політичних діячів, існуючі в масовій свідомості, набувають статусу одного з тих факторів, що впливають на політичні вибори населення і визначають ці вибори. Вони не лише слугують критерієм розпізнавання і оцінювання реальних політиків і впливають на сприймання їх електоратом, а й є надійним засобом збереження і передачі іншим поколінням цінностей попередніх поколінь [1; 5; 7; 8; 11; 13; 16; 19].

З одного боку, ці прототики вибудовуються за активної участі людської свідомості і є динамічними еталонними утвореннями, а з другого – вони формуються мимоволі, стихійно, мають корені в «колективному архетипному досвіді людства» і залишаються доволі сталими упродовж десятиліть і навіть століть. Завдяки тому глибинному і неусвідомлюваному, що має корені в «колективній архетипній пам'яті людства» і що К.Г. Юнг визначав як «архетипи колективного несвідомого», на поверхню свідомості «проростає» і стає очевидним дещо, що саме цими архетипами зумовлене [17]. Тож *архетипна репрезентація досвіду* цілком може розглядатися як можлива концептуальна модель репрезентації політичного досвіду у масовій

свідомості. За К.Г. Юнгом, архетипи є своєрідними «мислеформами», когнітивними зразками (еталонами), які спрямовують людей до інтерпретації дійсності у певному символічному ключі, змінюють їхні свідомі наміри, детермінують життєві вибори [17]. Усі інстинктивні інтенції людей виражені у відповідних архетипах. Теорія архетипів нині набула статусу солідного підґрунтя для багатьох психологічних і соціальних теорій.

Архетипи колективного несвідомого є всезагальними апіорними схемами поведінки, які в реальному житті людини наповнюються конкретним змістом. Згідно з теоріями «всепроникливої архетипної пам'яті людства» К.Г. Юнга [17] та «наскрізного програмування біологічних сутностей» С. Полякова [9], архетипи, як записи психогенетичних кодів усіх перетворень, що відбулися з людством від зародження життя на Землі, існують вічно. З позицій когнітивної психології, яка керується принципом «*Cogito ergo sum*», глибинні архетипні структури є способом репрезентації досвіду, що передається каналами генетичної та соціальної спадщини і репрезентує пов'язані з образом життя людини, як родової істоти, найбільш універсальні ефекти переробки інформації. Наприклад, більшість дітей використовує під час навчання лічби пальці рук, практично всі люди майже однаково специфічно розуміють поняття «темрява», майже для кожного коло концептуалізується як символ добра, спокою і т. ін. Отже, в глибинах буденної свідомості існують своєрідні відбитки минулого досвіду («сліди», «архетипи»). Вони є найбільш глибинними і найбільш давніми когнітивними утвореннями, з якими мимоволі зіставляється реальна дійсність.

Імплицитні соціальні теорії як форма репрезентації політичного досвіду. Термін «імплицитні соціальні теорії» введено в науковий обіг американськими дослідниками Дж. Брунером та Р. Тагіурі у зв'язку з появою в соціальній психології відносно нового – гуманістичного – погляду на людину під назвою *New Look* [18]. У традиціях *New Look* людину почали розглядати

не як об'єкт природничо-наукового аналізу, а як «інтуїтивного психолога», що є суб'єктом власної активності в осягненні світу. На думку Р. Солсо, саме у зв'язку з дослідженнями «картини світу суб'єкта» як особливої психологічної реальності було створено низку пояснювальних концептуальних моделей, таких як концепція «життєвого простору» (К. Левін); теорія «особистісних конструктів» (Г. Келлі), «імплицитні соціальні теорії», в т.ч. «імплицитні теорії особистості» (Дж. Брунер, Р. Тагіурі, М. Слюсаревський, П. Фролов та інші) [5; 7; 11; 18; 19].

Імплицитні соціальні теорії, які інколи називають «суб'єктивними теоріями», «наївними теоріями», «теоріями «здорового глузду», є досить характерними для буденної свідомості. Вони існують у буденній свідомості в «згорнутому» вигляді і здатні мимоволі актуалізуватися і «розгортатися» у будь-який необхідний момент з приводу будь-яких об'єктів чи явищ. В основі імплицитних теорій лежить імовірнісне співвіднесення («склеювання») окремих елементів, яке зумовлює формування цілісного враження про інших людей (в тому числі й про політичних діячів) на підставі часткової, фрагментарної інформації про них [5; 8; 19]. Ці теорії опосередковують формування першого враження про політичних діячів, оскільки передбачають, що наявність у політика однієї або кількох якихось рис дає змогу говорити про наявність у нього інших рис, «зчеплених» із заданими невидимими імплицитними зв'язками. Запровадження часткових семантичних диференціалів В. Петренкам та О. Шмельовим з колегами [8; 16] дало змогу виявити стале корелювання між окремими рисами характеру (наприклад, між «активністю» і «оптимізмом»). З точки зору формальної логіки, таке «зчеплення» (корелювання) рис не є необхідним і обов'язковим, однак з точки зору імплицитних теорій особистості уявлення про те, що «активність» – це водночас ще й «оптимізм» та «життєрадісність», є майже аксіоматичним [1; 5; 8; 13; 16; 19]. Подібні напівсвідомлені (або й зовсім несвідомлені) концепції «здорового глузду»

дають змогу громадянам більш чи менш успішно орієнтуватися в умовах соціального і політичного вибору.

Механізми «зчеплення» зумовлюють приписування політикам цілих спектрів (кластерів) рис на підставі окремих поведінкових чи особистісних їх проявів. Наприклад, якщо політик оцінюється як агресивний, то, як правило, при цьому він мимоволі сприймається як активний та енергійний. Якщо політика оцінено як спокійного і врівноваженого, то разом із цим мимоволі передбачається, що він ще й чесний і порядний або що він нерішучий, слабкий, обережний тощо. Визначення того чи іншого політичного діяча як «професіонала», як правило, спонукає одних виборців відносити його до категорії «патріоти» (тому що за їхньою імпліцитною теорією професіонал – це майже обов'язково ще й патріот), інших – до категорії «сильні особистості» (тому що за їхньою імпліцитною теорією професіонал – це майже обов'язково сильний, авторитарний лідер), третіх – до категорії «демократи» (у межах їхньої імпліцитної теорії професіонал – це майже обов'язково демократ, здатний діяти в команді, приймати колегіальні рішення тощо).

Імпліцитні теорії особистості істотно відрізняються від наукових теорій. Якщо будь-яка наукова теорія є побудовою, що сформульована дослідником на підставі об'єктивних показників і раціональної рефлексії з того чи іншого приводу, то будь-яка імпліцитна теорія є суб'єктивним, ірраціональним утворенням, що існує з аналогічного приводу в голові «наївного психолога» [5; 18]. Імпліцитні теорії ґрунтуються на підставах і посиланнях, що знаходяться за межами доступного для людей емпіричного знання, тобто на архетипному досвіді індивідуального і колективного несвідомого. Вони практично не усвідомлюються людьми. З цієї причини імпліцитні теорії особистості є суб'єктивними і «ненауковими», однак придатними для практичного вжитку. Незважаючи на те, що наївні житейські поняття, точніше, житейські уявлення, є поверховими і вкрай спрощеними, «працю-

ють» вони із так званою «стереотипною точністю» [10; 237; 261].

Імпліцитні теорії опосередковують сприймання і усвідомлення людьми реальної дійсності. Вони набувають при цьому самостійного онтологічного статусу і впливають на здійснення громадянами реальних життєвих, у тому числі й політичних, виборів. Можна з великою мірою впевненості говорити про те, що ставлення до політиків і політичні вибори електорату значною мірою зумовлюються імпліцитними теоріями особистості, які здатні «розгортатися» в свідомості виборців з приводу політичних діячів і впливати на їхній політичний вибір. Проте людська здатність усвідомлювати й експлікувати ці теорії досить обмежена і потребує спеціальних процедур активації й упорядкування отриманих відомостей.

Категоризація як механізм сприймання та ідентифікації політичних лідерів з існуючими еталонами. Видатний психолог У. Джемс вважав, що навіть «живі істоти, які займають найнижче місце в організованому світі за розумовими здібностями, мають свого роду концепти, завдяки яким вони здатні впізнавати явища минулого досвіду» [65, с.142]. «Концепція» визначається У. Джемсом як «категоризація, що являє собою особливу функцію розуму, за допомогою якої диференціюються і порівнюються між собою різноманітні об'єкти» [4, с.140]. Ця ідея У. Джемса була підхоплена багатьма іншими дослідниками. Як висловився у зв'язку з цим Д. Майєрс, «категоризація є одним із засобів спрощення навколишньої дійсності», «способом організації навколишнього світу шляхом групування об'єктів», вона «дає змогу отримати максимум корисної інформації при мінімальних інтелектуальних витратах» [6, с.464]. І, як своєю чергою зауважив Дж. Міллер [7], оскільки здатність людини зберігати і відтворювати інформацію є досить обмеженою, остільки найкращим способом збереження інформації є її кодування, «зв'язування» окремих її одиниць у своєрідні «пакети» (категорії). За категоризаційною концепцією, люди не в змозі сприймати і опрацьовувати всю інформа-

цію, яка надходить із зовні, тому їхня увага вибірково (селективно) спрямовується на окремі аспекти певних об'єктів чи явищ. Така організація, на думку багатьох дослідників, є засобом подолання обмеженої здатності людей зберігати інформацію в пам'яті [1; 12; 13]. Згідно з цією концепцією, після того, як інформацію розпізнано, категоризовано й інтерпретовано (семантично оформлено), вона розміщується й зберігається в довгостроковій пам'яті у вигляді наборів категорій (своєрідного словника, кожний концепт якого складається з визначення, наприклад, «політичний лідер», і відповідних цьому визначенню наборів характеристик) [8; 14; 18]. Тож, як видно зі сказаного, категоризація являє собою дещо більше, ніж звичайна класифікація. З цього приводу Т. Шибутані наводить твердження Л.С. Виготського про те, що деякі психічні розлади (шизофренія, психогенна афазія тощо) пов'язані із втратою людиною здатності формувати категорії і користуватися ними [15, с.149].

Згідно з концепцією категоризації, гіпотези, якими користуються люди під час категоріального сприймання, завжди містять момент атрибуції – приписування об'єктам категоризації характеристик, що асоціюються з тією чи іншою категорією, причому навіть тоді, коли ці характеристики зовсім не притаманні конкретним людям [1; 12; 13; 15]. Наприклад, за Т. Шибутані, «стара дівка» зазвичай сприймається як особа з підвищеною чутливістю до уваги чоловіків, сексуальні інтереси якої сублімовані в любов до собак і кішок, а «жінка-політик» – як авторитарна особа, обділена особистим життям і тому змушена компенсувати це за рахунок громадської (політичної) діяльності [15]. Такі атрибуції досить характерні для сприймання політиків, яке завжди є сприйманням «на відстані», опосередкованим іншими особами і масмедіа, а отже – остаточно нез'ясованим і таким, що не підлягає верифікації. Тож в уявленнях населення існує той образ (імідж) політика, який формується завдяки масмедіа і на основі «здорового глузду», і найчастіше він є досить далеким від того, яким насправді є реальний політик. І саме тому

ставлення до політика, як до малознайомої людини, залежить від того, до якої категорії його віднесено і якими змістами вона наповнена.

Проте, незважаючи на неточності, одного разу сформовані категорії усталюються і набувають широкого практичного вжитку. Те, до якої з категорій буде віднесено ту чи іншу незнайому людину (того чи іншого політичного діяча), має важливе практичне значення, тому що від цього залежатиме, як він, зрештою, сприйматиметься іншими людьми і які мотиви будуть йому приписані. «Оскільки люди існують у символічному середовищі, де об'єкти класифіковані й оздоблені відповідними етикетками, вони здатні оцінювати навіть малознайомих людей і успішно взаємодіяти з ними, – варто лише віднести незнайомих до тієї чи іншої категорії» [19]. Тож, незважаючи на «помилки сприймання та атрибуції», що завжди супроводжують процес категоризації, саме категоризація є *провідним механізмом «розгортання» імпліцитних типологій і функціонування наявних систем еталонів*. Глибинні категоріальні структури, що опосередковують категоризацію і визначають її кінцевий результат, репрезентовані в буденній свідомості у вигляді системи еталонів, з якими мимоволі зіставляються конкретні політичні діячі під час сприймання їх населенням.

«Розгортання» процесів сприймання і категоризації відбувається в три послідовні етапи. Це можна проілюструвати за допомогою традиційної динамічної моделі, що склалася в практиці психосемантичних досліджень і базується на уявленнях про сприймання і категоризацію соціальних об'єктів як про різні рівні представлення об'єкта суб'єктові (О. Артем'єва) [1]. На кожному з етапів актуалізуються специфічні механізми сприймання, а також специфічні класифікаційні критерії та задані ними еталонні типи політиків, які опосередковують «упізнавання» політичних діячів.

На початку сприймання всі політичні діячі поділяються громадянами на дві групи за принципом «знаю такого – не знаю

такого». Цей етап сприймання ми визнаємо як нульовий, або етап попереднього розподілу, який завжди здійснюється всіма респондентами і який можна вважати за приклад найбільш примітивної категоризації. Політичні діячі, що на етапі примітивного розподілу потрапили до категорії «відомих», підлягають наступній, більш «розгорнутій» категоризаційній процедурі.

Першим етапом «розгортання» процесу категоризації політиків населенням є етап первинної категоризації. Тут у свідомості населення актуалізуються, за термінологією О. Артем'євої, механізми «першобачення» [1]. Політичні діячі сприймаються цілісно й недиференційовано. Вони викликають у громадян загальне відчуття, що найчастіше усвідомлюється в межах смислової опозиції «подобається – не подобається». Це відчуття зумовлене мимовільною актуалізацією в свідомості виборців найбільш давніх, архетипних семантичних категорій «свій – чужий», «довіряю – не довіряю». На цьому етапі категоризації з'ясовуються не стільки «актуальні» характеристики політиків, скільки те, які емоційні відчуття (прийняття чи неприйняття) вони викликають у суб'єктів сприймання. Слід зазначити, що для значної частини електорату (близько 30%) процес сприймання політичних діячів не розгортається далі від «першого бачення». Для представників цієї частини електорату диференційовані емоційні оцінки політиків є вирішальними при здійсненні політичного вибору. Можна стверджувати, що ними робляться виключно інтуїтивні політичні вибори.

Другим етапом сприймання та категоризації політичних діячів є етап вторинної, або розгорнутої категоризації. На цьому етапі сприймання у свідомості населення актуалізуються механізми «другобачення». Провідним механізмом стає ідентифікація, яка передбачає зіставлення реальних політичних діячів з готовими еталонними зразками, еталонними типами політиків, що існують «у головах» людей і несуть у собі певну інформацію про представників того чи того типу. У

результаті такого зіставлення відбувається «впізнання» та віднесення політиків до певної категоріальної групи за певними критеріями, які «не називаються» населенням, однак реально діють в умовах електоральної поведінки. Цей етап являє глибший і розвинутий рівень презентації об'єкта суб'єктові [1]. Він опосередкований відповідною системою значень, що є характерною для колективної політичної свідомості населення країни, і є основним та вирішальним етапом у загальній структурі цілісного категоризаційного процесу, що відбувається під час сприймання політиків населенням.

Третій етап сприймання та категоризації політичних діячів можна визначити як етап третинної категоризації. Остаточна, найбільш заглиблена категоризація політичних діячів буденною свідомістю здійснюється за умов підключення механізмів «третьобачення» [1]. На цьому етапі політичні діячі об'єднуються в групи з урахуванням їхніх особистісних проявів, характеру діяльності, мотивів поведінки, якими їх «бачать» і які їм приписують представники електорату. Інакше кажучи, починають діяти ще більш тонкі диференціюючі механізми сприймання, і під час об'єднання політиків у групи громадянами мимоволі використовуються ще більш диференційовані класифікаційні критерії. Цей категоризаційний рівень передбачає вже певну політичну компетентність суб'єктів сприймання [1; 8; 19].

Імплицитні типології політичних лідерів. Імплицитні типології політичних лідерів як когнітивні структури буденної свідомості, що є результатом сприймання і категоризації політиків населенням, являють собою організовану систему еталонних зразків, з якими зіставляються та ідентифікуються реальні політичні діячі під час сприймання їх. Вони є системним унаочненням того, що в момент здійснення політичного вибору, претенденти «розпізнаються» виборцями, тобто зіставляються ними в їхній свідомості еталонними зразками (еталонними типами) політиків і відносяться (категоризуються) ними до того чи того типу в наявній в їхній свідомості

системі еталонів – імпліцитній типології політичних лідерів. Те, з яким із наявних еталонних типів буде ідентифіковано політичного діяча, має важливе значення, бо від цього залежить, які характеристики й мотиви діяльності буде йому приписано і які оцінки він зрештою отримає.

У результаті запровадження спеціальних процедур актуалізації семантичних просторів опису політиків та процедур їхнього впорядкування, характерних для експериментальної психосемантики, нами було відтворено п'ять факторів (змістових критеріїв), на яких ґрунтується реконструйована імпліцитна типологія політичних лідерів та відповідні еталонні їхні типи.

Перший фактор інтерпретовано нами як фактор «політичної конструктивності – деструктивності». Йдеться про особливу конструктивну здатність і абсолютну деструктивну нездатність реалізовувати політичну діяльність. Відповідні полярні за знаком еталонні типи політика визначено нами як «Професіонал» та «Руйнатор» («Некрофіл»).

Другий фактор інтерпретовано як фактор «політико-ідеологічної заангажованості». Він об'єднує політичні типажі за притаманними їм політичною ідеологією, ідейно-політичними поглядами, партійною належністю тощо. Відповідні еталонні типи політика визначено нами як «Апологет певної ідеології» (або «Ідейний лідер») та «Позапартійний політик». Як свідчать спостереження і зондування буденної свідомості, ці типи політиків добре «розпізнаються» і вочевидь мають свій електорат.

Третій фактор інтерпретовано як фактор «політичної перспективності – неперспективності». Відповідно еталонні типи політиків визначено як «Молодий перспективний політик» (політичні діячі, яких респонденти ідентифікують з цим еталонним типом, викликають гарантоване позитивне ставлення, «ще не втратили довіри» і можуть розраховувати на підтримку) та «Неперспективний політик» (типовими представниками цього типу є «популіст», «дилетант», «добрий фахівець, але поганий політик»).

Четвертий фактор ми інтерпретували як фактор «історичної перспективи», тобто орієнтованість у минуле – на сьогоднішнє – в майбутнє. Відповідні еталонні типи визначено як «Символ минулого» (представник старої гвардії) та «Сучасний політик, здатний бачити перспективи».

П'ятий фактор інтерпретовано як фактор «формального статусу у владній ієрархії». Відповідні еталонні типи політика ми визначили як «Політик, що рветься до влади» та «Представник реальної влади», або «Державний клерк».

Кожний із виявлених еталонних типів має певні усталені набори характеристик, які мимоволі актуалізуються у свідомості населення і приписуються конкретним політикам, тільки-но встановлюється їхня «причетність» до того чи того еталонного типу.

Наприклад, якщо політичний діяч кваліфікується в процесі сприймання як «Професіонал», то це означає, що найпевніше йому буде приписано такі характеристики, як «широковідомий», «високоосвічений», «компетентний», «інтелігентний», «патріот держави і народу», «прагматик», «демократ», «здатний приймати самостійні рішення», «далекоглядний», «чесний і порядний», «такий, що має позитивну харизму», «такий, що викликає симпатію, довіру й надію на краще» тощо.

Якщо політичний діяч кваліфікується як «Символ минулого», то найімовірніше йому приписуватимуться такі характеристики: «консерватор», «обережний», «нерішучий», «комуняка», «червоний політик», «такий, що замаскувався (або «перекрашувався») і очікує на повернення старих часів», «проросійський», «флюгер», «не-економіст», «не здатний по-новому мислити», «партократ», «комсомольський працівник» і т. ін.

«Неперспективний політик», своєю чергою, наділяється таким спектром характеристик: «маловідомий», «другорядний», «посередній», «доморощений напівпрофесіонал», «приречений виконувати «другі ролі» і створювати необхідне тло для більш успішних політиків», «обережний», «не виявляє себе повною мірою»,

«не здатний приймати самостійних рішень», «рядовий виконавець», «відірваний від життя мрійник», «такий, що не викликає симпатії та довіри» тощо.

«Авантюрист», або «Той, що рветься до влади», наділяється першочергово такими характеристиками, як «авторитарний», «непоміrkований», «демонстративний», «амбітний», «скандально відомий», «екстреміст», «фанатик», «такий, що прагне влади за будь-яку ціну», «здатний до рішучих дій», «здатний привертати до себе увагу», «популіст», «добрий оратор», «такий, що вміє грати на почуттях виборців», «негативний лідер», «такий, що викликає недовіру та антипатію» і т.п.

«Молодий перспективний політик» характеризується як «молодий», «компетентний з питань економіки», «здатний розв'язувати економічні проблеми», «прагматичний», «реаліст», «практик», «здатний по-новому мислити», «здатний діяти в команді», «путящий хлопеч», «демократ», «чесний і порядний», «такий, що старасться, хоч у нього і не все виходить», «такий, що ще не втратив довіри виборців», «такий, що поки що не реалізував себе», «той, що має великий потенціал», «що самостійно пробиває собі дорогу».

«Апаратчик», або «Державний клерк» найпевніше сприйматиметься як «хитрий», «розумний», «обережний», «маніпулятор», «бюрократ», «хамелеон», «посередній, невидатний», «консерватор», «конформіст», «приспосованець», «виконавець», «другорядний», «рветься до влади», «кар'єрист», «дбає про власні інтереси», «демагог», «темна конячка» і т. ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Підбиваючи підсумки нашої рефлексії з приводу репрезентації політичних уяв-

лень у свідомості виборців, можемо констатувати таке:

1. Уявлення виборців про політичних лідерів репрезентовані в індивідуальній і масовій електоральній свідомості у вигляді когнітивної структури, що являє собою певним чином організовані системи еталонних типів (прототипів) політиків, з якими свідомо і несвідомо зіставляються усі політичні діячі в ситуації політичного вибору. Ці еталонні типи виконують роль своєрідних мірок, з якими зіставляється будь-яка нова інформація про політиків, що надходить ззовні, і які опосередковують сприймання та категоризацію людьми цієї інформації. Вони дають людям підстави розмірковувати з приводу ледь знайомих чи проблемних соціальних об'єктів (якими, власне, завжди є особистості політиків) так само впевнено, як з приводу явищ, що представлені їм в усіх подробицях.

2. В якості організованої системи еталонних типів (прототипів) політиків можна розглядати імпліцитні типології політичних лідерів, що являють собою динамічну систему еталонних типів (прототипів) політиків, яка здатна «розгортатися» в умовах електоральної поведінки і «згоратися», тобто набувати стану «потенційної готовності», коли питання політичного вибору не є актуальним.

3. Провідним функціональним механізмом поетапного «розгортання» імпліцитних типологій та зіставлення реальних політичних діячів з існуючими в буденній свідомості еталонними типами політиків є категоризація. У результаті категоризації кожний з політиків отримує певний статус у наявній імпліцитній типології і відповідні характеристики й оцінки, які зрештою визначають ставлення до нього і його шанси бути визнаним.

Література

1. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 126 с.
2. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. – М.: МГУ, 1982. – 199 с.
3. Васютинський В.О. Про особливості електорального самовизначення громадян України // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 37-41.
4. Джемс У. Психология. – М.: МГУ, 1991. – 369 с.

5. Келли Г. Процессы каузальной атрибуции / Современная зарубежная социальная психология: Тексты / Под ред. Г.М. Андреевой, Л.А. Петровской. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 127-137.
6. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 684 с.
7. Миллер Дж. Образы и модели, уподобления и метафоры / Теория метафоры / Перев. с англ., франц., нем., исп. и польск.; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 26-42.
8. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. – 400 с.
9. Поляков С.П. Атрисна гіпотеза антропогенезу // Трибуна. – 1997. – №9-10. – С. 10-14.
10. Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования. М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 147 с.
11. Слюсаревский Н.Н., Фролов П.Д. Идеальный депутат (по версии киевского избирателя) / Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні / Ред. М.М. Слюсаревського та ін. – К.: Гнозис, 1998. – С. 24-28.
12. Солсо Р.Л. Когнитивная психология / Пер. с англ. – М.:Тривола, 1996. – 598 с.
13. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – Москва – Томск, 1997. – 391 с.
14. Хоффман И. Активная память: Экспериментальные исследования и теории человеческой памяти / Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1986. – 310 с.
15. Шибутани Т. Социальная психология. – М.: Прогресс, 1969. – 535 с.
16. Шмелев А.Г. Практикум по экспериментальной психосемантике (тезаурус личностных черт). – М., 1982. – 207 с.
17. Юнг К.-Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 297 с.
18. Bruner Jerome S. and Tagiuri Renato. The Perception of People. – Lindzey. – Vol.II. – 1988. – 280 p.
19. Petrunko O.V., Frolov P.D., Poznyak D.V. Where red dictators coexist with promising democrats: the conceptualisation of politicians in post-communist Ukraine / The psychology of politicians / Ed. by Ashley Weinberg. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – С. 203-233.
20. Sapir E., Whorf B. Selected Writings in Language, Culture and Personality. – Berkeley, 1949. – 218 p.